

دیباچه‌ای بر ماهیت نظام آموزشی ایران

آیا نظام آموزشی ایران تلفیقی است؟

● رحیم روح‌بخش*

اشاره

توسعه کمی نظام آموزشی جدید در ایران و تغییر و تحولات آن در دوره قاجار و پهلوی، نشان می‌دهد الگوبرداری ساختاری از غرب و سعی در ارائه محتواهای تا حدی بومی، بدون توجه به همگونی ظرف و مظهر، همیشه این سؤالات را برای صاحب‌نظران مطرح کرده است که ماهیت این نظام آموزشی چگونه است؟ در این مقاله که قسمت دوم آن ارائه می‌شود به تبیین این سؤال می‌پردازد.

مقدمه

جامعه سنتی ایران در دوره قاجار با ورود آموزه‌های مدرن دچار چالش جدی شد. بخشی از نخبگان فکری از «نوگرایی» (مدرنیسم) استقبال کردند، جمعی آن را نفی کردند و به مقابله با آن برخاستند، اما تعدادی نیز کوشیدند هوشیارانه با این پدیده برخورد کنند. به این معنا که ضمن وفاداری به ارزش‌های فرهنگی جامعه خویش، دانش و دستاوردهای علمی و فنی آن را نیز بپذیرند.

شکل‌گیری نظام نوین آموزشی و تأسیس مدرسه‌های نوین یکی از جلوه‌های نوگرایی در ایران بود که با هر سه نوع رویکردهای فوق مواجه شد. توضیح اینکه تا پیش از شکل‌گیری این نظام، بدنه جامعه ایرانی دارای ساختار و ماهیت آموزشی متأثر از آموزش‌های سنتی دینی و آموزه‌های عرفی اسلامی با هدف تقویت دیانت، فضیلت و تهذیب اخلاق بود.

* کارشناس مسئول اسناد شورای عالی آموزش و پرورش، پژوهشگر حوزه تاریخ تعلیم و تربیت

E-mail: Roohbakhsh1965@yahoo.com

این آموزش‌ها در مدرسه‌های دینی، مکتب‌خانه‌ها و مسجدها ارائه می‌شد. محتوای متون آموزشی شامل قرآن، زبان عربی، منطق، فقه، تفسیر، شعر قدما و ... بود. متولی اصلی مکتب‌خانه‌ها ملایانی بودند که در مکتب‌خانه‌های عمومی و خصوصی امر آموزش و البته پرورش را به‌عهده داشتند. مکتب‌خانه‌های عمومی در مسجدها، سرگذرها، خانه مکتب‌داران، دکان‌ها و ... و مکتب‌خانه‌های خصوصی در خانه اشراف و اعیان برگزار می‌شدند. شیوه آموزش و برنامه آموزشی مکتب‌خانه‌های خصوصی از نظر مواد درسی و مطالب آموزشی فرقی با مکتب‌خانه‌های عمومی نداشتند و مطالب و کتاب‌ها آن‌ها یکسان بودند. نقطه تمیز و تفاوت آن‌ها، همان کیفیت بالاتر آموزش و دانش و تجربه بیشتر معلمان سرخانه بود.

اما این سبک آموزشی چنان‌که خواهد آمد، در عصر جدید وافی به مقصود نبود. در این عصر نیازهای جدیدی مطرح بودند که فارغ‌التحصیلان مکتب‌خانه‌ها نمی‌توانستند آن‌ها را برآورده کنند. لذا با عدم نیازهای جدید نظام آموزشی سنتی، به‌ویژه آموزش مکتب‌خانه‌ای از اواسط دوره قاجار در ایران، مدرسه‌های چندی توسط دولت-نظیر دارالفنون - و از سوی رجال معارف پرور تأسیس شدند. فعالیت این مدرسه‌ها که از یکی دو دهه قبل از نهضت مشروطه شروع شده بود، با ابتکار کشف آموزش الفبا به روش صوتی توسط رشديه، به تدریج با اقبال روبه‌رو شد. به طوری که بعد از مشروطه و به خصوص در عصر پهلوی اول، یکی از مطالبات اصلی اهالی شهرها و بعضی روستاها از دولت در اقصانقاط کشور، درخواست تأسیس مدرسه بود. این رویکرد در عصر پهلوی دوم نیز مورد توجه قرار گرفت و نه تنها شهرها، بلکه برخی از روستاهای کشور نیز صاحب مدرسه شدند.

۲-۲-۲. فعالیت شورا در قالب نهاد رسمی:

الف) شورای عالی معارف:

۱. فعالیت مدرسه‌های نوین و همچنین شورای معارف طی سال‌های جنگ جهانی اول (۱۲۹۷-۱۲۹۳ ش.) کاهش یافت و بعضی حتی تعطیل شدند. اما بعد از آن «مجلس شورای ملی» و به خصوص برخی دولت‌ها، اقدامات گسترده‌ای برای احیای مدرسه‌ها و گسترش نظام آموزشی به عمل آوردند. از آن جمله در ۲۰ اسفند ۱۳۰۰ قانون تأسیس شورای عالی معارف «به منظور توسعه دایره علوم و اشاعه معارف» مشتمل بر ۱۵ ماده به تصویب مجلس شورای ملی - دوره چهارم - رسید. شش ماه بعد از آن اولین جلسه رسمی شورا در تاریخ هفتم میزان (مهر) ۱۳۰۱، مطابق با نهم ربیع‌الاول ۱۳۴۱، در منزل وزیر وقت معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه، حاج محتشم السلطنه، با شرکت اعضای تعیین‌شده ۱۰ نفره شورا - طبق جدول ۲ - تشکیل شد. این شورا در جلسه‌های نخست، نظام‌نامه داخلی خود را در ۲۱ ماده تصویب کرد.

سپس در راستای شرح وظایف و مأموریت خویش در ۱۴ عرصه به شرح زیر، مواردی را به تصویب رساند:

۱. اساسنامه‌های مراکز آموزشی اعم از مدرسه‌ها، دانشسراها، آموزشگاه‌ها و ...
۲. نظام‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌های امتحانات، نشر، شهریه مدرسه‌ها، اجتهاد، استخدام، اعطای مدال و ...
۳. برنامه‌های درسی و جدول‌های ساعت‌های تدریس هفتگی کتاب‌های درسی دوره‌های آموزشی؛
۴. شورای عالی، کمیسیون‌ها و دبیرخانه شورای عالی معارف، فرهنگ و آموزش و پرورش؛
۵. مجوزهای شرکت در امتحانات و نحوه ادامه تحصیل؛
۶. تربیت معلم و دانشسراهای مقدماتی و عالی؛
۷. مدرسه‌های وابسته به وزارخانه‌ها و سازمان‌ها؛
۸. ارزشیابی مدرک‌های تحصیلی خارجی و دوره‌های داخلی؛
۹. مجوز تأسیس مدرسه و آموزشگاه؛
۱۰. مجوز چاپ کتاب و نشر روزنامه و مجله؛
۱۱. مجوز صدور گذرنامه تحصیلی و پروانه؛
۱۲. اعطای نشان و مدال؛
۱۳. مجوز اجتهاد و افتا؛
۱۴. سایر مصوبات نظیر شهریه مدارسها، صدور گواهی‌نامه، تعیین رشته و ...

بر اساس متن صورت مذاکرات شورا، ۵۷ نفر از اعضای شورای عالی معارف - با این توضیح که برخی اعضا تجدید عضویت داشتند - در طول ۱۷ سال دوره فعالیت آن، طی مذاکرات کارشناسی، جزئیات مسائل و معضلات مبتلابه فرهنگ به‌طور اعم و نظام آموزشی به‌طور اخص را مورد بازکاوی قرار دادند و اتخاذ تصمیم کردند. فعالیت این شورا را به‌خصوص در نیمه دوم آن می‌توان در چارچوب برنامه‌های تمرکزگرایی کلان عصر پهلوی اول و البته برخی رویکردهای عمومی این دوره، از جمله نوگرایی، باستان‌گرایی و ... تحلیل کرد.

فهرست اسامی اعضای شورا - به شرح جدول ۲ - می‌تواند اعتبار و پایگاه آن را نشان دهد. موقعیت علمی و فرهنگی برخی از اعضا، نظیر دهخدا، ملک‌الشعرا بهار، فروغی، تدین، مرآت، ولی‌الله نصر و ... می‌تواند بیانگر جایگاه این شورا و اهمیت صورت مذاکرات و مصوبات آن باشد. ناگفته نماند که در طول فعالیت ۱۰۰ ساله این شورا، همیشه یک مجتهد جامع‌الشرایط به منظور نظارت بر مصوبات از منظر شرعی در آن عضویت داشت. در اینجا به‌منظور تبیین نقش ویژه برخی از اعضا، اقدامات مجتهد این دوره شورا و یکی دیگر از اعضای تأثیرگذار، به اختصار مورد بررسی قرار می‌گیرد:

انطباق کتاب درسی
در حوزه شرعیات
با برنامه‌های
درسی مصوب
شورا، از جمله
وظایف لاهیجی
به عنوان مجتهد
جامع الشرايط بود

◆ نقش مجتهد لاهیجی (مجتهد جامع الشرايط عضو شورا)

برخی از اقدامات لاهیجی به عنوان مجتهد جامع الشرايط عضو شورا را در راستای حمایت از آموزش‌های سنتی، براساس صورت مذاکرات شورا، به اختصار می‌توان به شرح زیر برشمرد (روح‌بخش، ۱۳۹۹: ۵۱۲-۵۲۵):

● **برنامه درسی مدرسه‌ها:** برخی تعالیم دینی در سرفصل‌های برنامه‌های درسی و اهداف دوره‌های تحصیلی گنجانده شدند که از آن جمله، در بررسی برنامه (پروگرام) مدرسه‌های شش‌ساله ابتدایی (تعلیمات ابتدایی)، ضمن تفکیک درس اخلاق از درس شرعیات، شرعیات به دو قسمت: اصول دین و فروع دین تقسیم شد (جلسه ۲۶، مورخ ۳۱ برج ثور / اردیبهشت ۱۳۰۲). همچنین بنا به پیشنهاد مجتهد لاهیجی، «حب دیانت» نیز مثل «حب وطن»، به منظور «آموختن اصول احکام اسلامی» به اهداف این دوره افزوده شود (جلسه ۲۶، مورخ ۳۱ برج ثور / اردیبهشت ۱۳۰۲). برای دوره متوسطه نیز درس‌های شرعیات با عنوان «فقه» در برنامه درسی قرار گرفتند و مقرر شد درسی دیگری با عنوان «اصول عقاید» در دوره متوسطه اول تدریس شود (جلسه ۸۸، ۱۳۰۶/۶/۱۹). برای دوره متوسطه دوم نیز بنا به پیشنهاد لاهیجی مقرر شد درس «اصول دیانت» تدریس شود (جلسه ۱۸۷، ۱۳۱۰/۵/۲۸).

در جلسه بعد مقرر شد: «تعلیمات دیانتی (تعلیم مکارم اخلاق از روی قرآن و کلمات بزرگان اسلام) برای هر سه سال» تدوین شود (جلسه ۱۸۹، ۱۳۱۰/۶/۹). البته عنوان کتاب درسی مذکور به «تعلیمات دینی» تغییر یافت (جلسه ۲۰۹، ۱۳۱۰/۹/۳۰). بالاخره در خلال تصویب اولین «نظام‌نامه دارالمعلمین مرکزی»، در ماده سوم تأکید شد: «علوم دینی و زبان فارسی و حسن خط در مواد متوسطه مورد توجه خاص خواهد بود» (جلسه ۴۵، ۱۳۰۲/۱۰/۲). بر این اساس، در «دستور تعلیمات متوسطه نسوان به ضمیمه تعلیمات اختصاصی دارالمعلمات»، از ۲۱ درس برای سه سال تحصیلی، یک درس با عنوان «فقه» منظور شد (جلسه ۳۱، ۱۳۰۴/۴/۴). که همین درس در «پروگرام دارالمعلمات ابتدایی برابر با دوره اول متوسطه نسوان» با عنوان «شرعیات» در میان ۱۴ درس دوره سه ساله تحصیلی آمده است (جلسه ۱۱۸، ۱۳۰۷/۵/۳۰).
کما اینکه در تمام اصلاحات بعدی برنامه‌های درسی، این درس به قوت خود باقی ماند.

در این راستا، انطباق کتاب درسی در حوزه شرعیات با برنامه‌های درسی مصوب شورا، از جمله وظایف لاهیجی به عنوان مجتهد جامع الشرايط بود. وی کتاب «حقوق اسلامی» تألیف آقای نقیب‌زاده را بعد از مطالعه و بررسی رد کرد (جلسه ۵۵، ۱۳۰۵/۷/۶). متقابلاً کتاب «شرعیات» تألیف عبدالله ثقه‌الاسلامی را منطبق با برنامه درسی شرعیات تشخیص داد و تأیید کرد (جلسه ۷۴، ۱۳۰۶/۱/۲۳). کما اینکه کتاب «اصول عقاید» تألیف دولت‌آبادی را نیز مورد تأیید قرار داد (جلسه ۱۰۵، ۱۳۰۷/۱/۲۹). برای درس شرعیات دوره ابتدایی کتاب «جامع محمدی» تألیف آقای سیدمحمد تدین، وزیر وقت معارف را «از همه بهتر و مناسب‌تر» تشخیص داد (جلسه ۸۶، ۱۳۰۶/۵/۱۶).

بالاخره «میزان‌الانسان» یا «راهنمای ساعات»، نوشته میرزا محمدعلی خان صفوت را بررسی و تأیید کرد (جلسه ۲۴۷، ۱۳۱۲/۷/۲۶). مقرر شد این کتاب با عنوان تعلیمات دینی برای دوره متوسطه مورد استفاده قرار گیرد (جلسه ۲۵۲، ۱۳۱۲/۹/۱). همچنین کتاب «مجموعه از آیات اخلاقی قرآن به ضمیمه ترجمه فارسی آن»، تألیف آقایان بدیع‌الزمان فروزانفر و ذوالمجدین (جلسه ۲۵۹، ۱۳۱۲/۱۱/۱۱)، برای تدریس درس‌های «دیانت و اخلاق» در کلاس‌های پنجم و ششم ابتدایی تصویب شد. در این میان، کتاب سه جلدی «قطعات منتخبه» تألیف اسماعیل امیرخیزی، مدیر «دبیرستان فردوسی تبریز» برای تدریس در دوره اول دبیرستان (جلسه ۲۹۹، ۱۳۱۲/۱۱/۲) مورد تأیید قرار گرفت.

● **مجوز فعالیت مدرسه‌های خارجی:** یکی دیگر از اقدامات لاهیجی در خلال مذاکرات شورای عالی معارف، تذکرات وی درباره جلوگیری از تبلیغات مذهبی مدرسه‌های خارجی در ایران و ضرورت توجه به اهداف و نیت آن‌ها بود. از آن جمله در مذاکرات بررسی «پیشنهاد مستر استر آمریکایی دایر به تقاضای امتیاز چهار باب مدرسه در تبریز، ارومیه، مراغه و هفتوان سلماس، آقای لاهیجی اظهار کردند: «تأسیس مدرسه بسیار خوب است، در صورتی که قوانین ما را محترم بشمارند و تبلیغات مذهبی را نسبت به مسلمین موقوف و شرعیات تدریس نموده، مفتش وزارت معارف را هم بپذیرند.» این پیشنهاد مورد تأیید اکثریت اعضای شورا قرار گرفت (جلسه ۲۳، ۱۳۰۴/۲/۳۰). همچنین مقرر شد «علاوه شود که حق نداشته باشند تبلیغ آئین عیسوی نسبت به اطفال مسلمین بنمایند» (جلسه ۲۴، ۱۳۰۴/۳/۶). سپس در پی افزایش درخواست‌های خارجی‌ان برای تأسیس مدرسه، بعد از مذاکراتی در شورا شرایط زیر برای اعطای این امتیاز به تصویب رسید:

«اولاً: دختر مسلمان به هیچ‌وجه در این مدارس نپذیرند.

ثانیاً: مواد پروگرام وزارت معارف را مجری دارند.

ثالثاً: به اتباع ایرانی تبلیغات سیاسی ننمایند.

رابعاً: به اطفال مسلمان شرعیات مذهب اسلام تدریس کنند.

خامساً: در هر موقع وزارت معارف حق تفتیش در آن مدارس داشته باشد (جلسه ۵۵، ۱۳۰۵/۷/۶).

این قانون درباره سایر مدرسه‌های خارجی، از جمله مدرسه‌های انگلیسی و فرانسوی نیز اعمالش، به‌طوری که این مدرسه‌ها هم به‌تدریج به مقررات مزبور تن دادند.

◆ نقش محمدعلی فروغی (ذکاءالملک)

فروغی به عنوان شخصیتی در عرصه‌های بین‌المللی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و علمی در اواخر دوره قاجار و دوره پهلوی اول مطرح است. بر همین اساس، او با عضویت

برنامه‌ی درسی
ابتدایی
پایه و اساس
آموزش زبان و
ادبیات فارسی
کودکان را
تشکیل می‌دهد

در دو دوره‌ی مهم فعالیت شورای عالی معارف (دو سال نخست جلسه‌های شورا و سال‌های ۱۳۱۲ به بعد) موفق شد با ارائه‌ی راهکارها و اظهار نظرهای کارشناسانه نقش تعیین‌کننده‌ای در مصوبات شورا و تلفیق دو عرصه‌ی آموزشی - نوین و سنتی - ایفا کند (روح‌بخش، ۱۴۰۰: ۱۱۸-۱۱۰).

● **ساختارسازی نهادهای فرهنگی و آموزشی جدید:** بیشتر فعالیت‌های شورای عالی معارف در دهه‌ی نخست به تصویب قوانین پایه‌ای نظیر اساسنامه‌ها، برنامه‌های درسی مدرسه‌ها، کتاب‌های آموزشی و در یک کلام ساختار نظام نوین آموزشی اختصاص داشت. فروغی در تدوین بسیاری از این قوانین بنیادی نقش اصلی را داشت.

● **هویت‌یابی ملی، دینی و مدرن:** اقدامات و اظهارات فروغی در شورا نشان می‌دهد که توجه ویژه و متوازنی به سه عرصه‌ی هویتی ایران جدید، یعنی ملیت، اسلامیت و مدرنیته داشت. این مشی در تصحیح متون اصیل کلاسیک، اعم از بوستان و گلستان (جلسه ۴۱۵، ۱۳۱۹/۸/۷) و برخی دیوان‌های شاعران (جلسه‌های ۴۲۱ و ۴۴۱، به ترتیب در تاریخ‌های ۱۳۱۹/۱۲/۱۳ و ۱۳۲۱/۳/۱۰) و به خصوص «شاهنامه‌ی فردوسی» (جلسه ۴۴۱، ۱۳۲۱/۳/۱۰) و برگزاری هزاره‌ی این شاعر حماسی و ملی در کنار پیشنهادها و فروغی برای آموزش فقه در رشته‌ی ادبی دوره‌ی متوسطه (جلسه ۴۸، ۱۳۰۲/۱۰/۲۳) و علوم دینی در دارالمعلمین (جلسه ۴۵، ۱۳۰۲/۱۰/۲) قابل بررسی است. همچنان که برخی ترجمه‌ها و تألیفات وی، از جمله «سیر حکمت در اروپا» (جلسه ۳۹۲، ۱۳۱۸/۱/۲۱) نیز نشان می‌دهد که با تجدد مواجهه‌ی آگاهانه داشته و در قالب ترجمه و تألیف کتاب‌ها و رساله‌ها کوشیده است اندیشه‌های جدید را با سنت ایرانی تلفیق کند تا خلأ نظری (تئوریک) تجدد در جامعه‌ی ایرانی را حل و فرهنگ ایرانی را در این شکل (فرم) نو بازخوانی کند.

● **توجه به زبان و ادبیات فارسی و تاریخ ایران:** برنامه‌ی درسی ابتدایی پایه و اساس آموزش زبان و ادبیات فارسی کودکان را تشکیل می‌دهد. فروغی این برنامه‌ها را با تأکید ویژه بر آموزش زبان فارسی در اقصا نقاط کشور تدوین کرد (جلسه‌های ۲۹ و ۳۰، به ترتیب ۱۳۰۲/۴/۳ و ۱۳۰۲/۴/۱۰). ضمن اینکه پیشنهاد او مبنی بر تأسیس «آکادمی ادب و لغت» (جلسه ۳۰۴، ۱۳۱۳/۱۲/۱۴) به تأسیس «فرهنگستان» منجر شد. برخی اقدامات دیگر فروغی نیز نظیر نگارش کتاب «آئین سخنوری» (جلسه ۳۸۴، ۱۳۱۷/۱۰/۱۳)، تأکید ویژه بر آموزش ادبیات فارسی و تاریخ در دوره‌ی متوسطه (جلسه ۲۶۰، ۱۳۱۲/۱۱/۱۸)، و حتی تقبل ارزیابی یک کتاب که «مطابق ذوق و فهم کودکان ایرانی» نگارش یافته باشد (جلسه ۳۹۴، ۱۳۱۸/۳/۱۸) از جمله اهتمام وی به آموزش زبان فارسی است. تألیف چند کتاب آموزشی به خصوص

بر اساس مصوبه
فرهنگستان ایران،
نام وزارت معارف
به «وزارت فرهنگ»
تغییر یافت

کتاب‌های درسی تاریخ با نگرش و نگارش جدید - نسبت به تاریخ‌نگاری سنتی -
نیز در راستای توجه ویژه فروغی به میراث غنی فرهنگ ایران و بازخوانی آن در
دوره جدید است.

در این راستا مأموریت فروغی از طرف شورا برای بررسی اعلامیه جامعه ملل در خصوص
تجدید نظر در کتاب‌های درسی (جلسه ۳۰۸، ۱۳۱۶/۲/۲۸) نیز قابل ذکر است.

ب) شورای عالی فرهنگ

دوره دوم فعالیت شورا مربوط به سال‌های ۱۳۱۷ تا ۱۳۴۶ و با عنوان شورای عالی
فرهنگ است. گفتنی است که بر اساس مصوبه فرهنگستان ایران، نام وزارت معارف به
«وزارت فرهنگ» تغییر یافت. بر این اساس شورای عالی معارف نیز به «شورای عالی
فرهنگ» تغییر نام داد و دارای سازمان اداری دبیرخانه شد.

ج) شورای عالی آموزش و پرورش

در سال ۱۳۴۳، بعد از تصویب قانون تفکیک وزارت فرهنگ به وزارتخانه‌های
«فرهنگ و هنر»، «آموزش و پرورش»، «سازمان اوقاف»، بر اساس ماده ۵ قانون مذکور،
شورای عالی فرهنگ در وزارتخانه جدیدالتأسیس آموزش و پرورش مستقر و تا پایان
سال ۱۳۴۶ به ادامه فعالیت پرداخت تا اینکه در پی تصویب آیین‌نامه شورای عالی
آموزش و پرورش مشتمل بر ۹ ماده توسط دو مجلس شورای ملی و سنا، شورای عالی
آموزش و پرورش رسماً از آغاز سال ۱۳۴۷ تشکیل شد و تاکنون - ۱۴۰۲ - به فعالیت
خود ادامه داده است. دوره‌های فعالیت و تعداد جلسه‌های شورا در سه دوره فوق‌الذکر
در قالب جدول ۱ به پیوست ارائه شده است.

۳. تقلید یا تلفیق

به نظر می‌رسد نظام آموزشی نوین در میانه خطی با دو رأس تقلید و تلفیق در نوسان
بود. اینکه نظام آموزشی ایران اقتباسی و به‌نوعی الگوگیری است، تردیدی نمی‌توان روا
داشت.

بر این اساس در شکل‌گیری و تداوم نظام آموزشی نوین ایران می‌توان از دو اصل تقلید
(اقتباس) و تلفیق سخن گفت. ساختار و به تعبیری شکل نظام آموزشی جدید اقتباسی از
مدرسه‌های غربی بود. کما اینکه بخشی از محتوای جدید آموزشی را نیز منابع ترجمه‌ای
تشکیل می‌داد. حال آنکه بخش دیگر محتوای آموزشی نه‌تنها میراث نظام آموزشی سنتی
بود، بلکه در خلال پویای اجتماعی داخلی شکل گرفت. این بخش از محتوای آموزشی،
اعم از سیاست‌گذاری، تدوین قوانین و مقررات مورد نیاز، برنامه‌های درسی، کتاب‌های
درسی، پژوهش‌های علمی و آموزشی مرتبط، مجله‌های آموزشی و تعلیم و تربیتی، و ...

**تکاپوهای رجال
معارف پروری
نظیر رشديه را
می توان به عنوان
پویش اجتماعی
برای آگاهی بخشی
جامعه از طریق
سوادآموزی
تلقی کرد**

طی فرایندی طولانی و متناسب با نیازها و مطالبات جامعه تولید شدند. از آن جمله می توان درس هایی نظیر تاریخ، جغرافیا، ادبیات، شریعت، قرآن، تعلیمات دینی و اخلاقیات را مبتنی بر مقتضیات ایرانی قلمداد کرد. همچنان که بخش دیگری از برنامه ها و کتاب های درسی به اقتضای توسعه اداری، علمی، نظامی، قضایی و ... کشور شکل گرفت؛ به گونه ای که به تدریج این دو حوزه معرفتی در هم تنیده شدند. به عنوان نمونه، در حوزه تدوین متون درسی «مدرسه عالی حقوق»، ضمن ترجمه بسیاری از منابع حقوقی خارجی، از منبع فقه شیعی نیز در برنامه و کتاب های درسی مطالبی گنجانده شد.

به این ترتیب اعزام محصل به خارج در دوره عباس میرزا و حتی تأسیس دارالفنون توسط امیرکبیر را می توان در راستای فهم شرایط عقب ماندگی نظامی و علمی کشور مورد بررسی قرار داد. حال آنکه نهضت مدرسه سازی در آستانه مشروطه و تکاپوهای رجال معارف پروری نظیر رشديه را می توان به عنوان پویش اجتماعی برای آگاهی بخشی جامعه از طریق سوادآموزی تلقی کرد. رشديه با الگوگیری از شیوه آموزش الفبای صوتی از یک دارالمعلمین فرانسوی در بیروت، موفق شد تحولی شگرف در گسترش آموزش سواد ایجاد کند (روح بخش و باقریان موحد، ۱۳۹۸: ۲۹۰-۲۶۱)، به طوری که یادگیری الفبا از سه سال در مکتبخانه ها به سه ماه در مدرسه های جدید کاهش یافت.

در اینجا هر چند رشديه ساختار و حتی شیوه آموزش را الگوبرداری کرده است، اما ماهیت و محتوای کار او، به خصوص ابداع شیوه آموزش الفبا و تألیف چندین کتاب آموزشی (باقریان موحد، ۱۳۹۸)، نقش آگاهی بخشی مدرسه های رشديه و سایر مدرسه های جدید، حمایت های رجال و برخی جریان های فکری، و در نهایت گسترش آموزش به سبک الفبای صوتی او و به دنبال آن، شکل گیری نهضت مدرسه سازی در آستانه مشروطه بیانگر یک پویش اجتماعی گسترده در جامعه وقت ایران بود. آن چنان که بعدها در همین راستا و تداوم آن، صدها مدرسه جدید، دارالمعلمین و دارالمعلمیات، دانشگاه تهران و ... براساس مطالبات اجتماعی و از خلال پویش اجتماعی رجال معارف پرور تأسیس شدند.

■ **نتیجه گیری**

نقد نظام آموزشی سنتی در عصر قاجار از سوی روشن فکران، به مرور زمان تلنگرهایی بر جامعه وارد کرد. به طوری که به دنبال تأسیس و گسترش مدرسه های جدید در شهرهای بزرگ، مکتب خانه ها از رونق افتادند و به تدریج مدرسه های جدید جایگزین آنها شدند. به نظر می رسد در خلال همین تکاپوها، برخی رجال معارف پرور به تأملاتی پیرامون چگونگی مواجهه با نظام آموزشی نوین پرداختند. به طوری که درصدد تأسیس نهادهای تصمیم ساز و تصمیم گیرنده برای سامان دهی نظام آموزشی جدید و مدرسه های نوین برآمدند. در این نوشتار با تکیه بر نظرات دو تن از صاحب نظران عرصه آموزش جدید در ایران، ماهیت و عرصه های تقلیدگری و تلفیقی نظام آموزشی جدید بررسی شدند. نیز اقدامات

انجمن معارف و همچنین تلاش‌های شورای عالی معارف، طی چند دهه فعالیت و برگزاری جلسه‌های مشورتی به عنوان مهم‌ترین عرصه تکاپوهای رجال معارف‌پرور به‌منظور تلفیق نظام و ساختار آموزشی نوین مورد بازکاوی قرار گرفت. این شورا طی ۱۲۵ سال فعالیت از ۱۲۷۵ تا ۱۴۰۰، با برگزاری بیش از ۲۰۰۰ جلسه طبق آمار جدول ۱، همچون مجلس شورای ملی، امر سیاست‌گذاری و قانون‌گذاری در عرصه آموزش را به‌عهده داشته و دارد. حوزه مأموریت شورا در دهه‌های نخست فعالیت آن عرصه گسترده‌ای از امور فرهنگی، آموزشی، علمی را در برمی‌گرفت که امروزه مسئولیت آن‌ها به چندین وزارتخانه و سازمان واگذار شده است. گستره موضوع‌ها و مصوبات شورا در عرصه‌هایی نظیر نظام‌نامه مدرسه‌ها، قوانین تربیت معلم، ارزشیابی مدارک تحصیلی خارجی، صدور مجوز نشریات، تدوین قوانین فعالیت مدرسه‌های خارجی در ایران و ... می‌تواند اهمیت پوششگری اجتماعی و مطالبه‌خواهی آن را، در پاسخ به نیازهای جدید اعم از قوانین، مقررات و ... نشان دهد و تلقی تقلیدگرایانه صرف نظام آموزشی نوین را به چالش بکشد.

پیوست‌ها

جدول ۱. دوره‌های فعالیت شورای عالی معارف / فرهنگ / آموزش و پرورش

ردیف	عنوان شورا	دوره فعالیت	شماره جلسه‌ها	تعداد جلسه‌ها	تعداد کل جلسه‌ها
۱	شورای عالی معارف	شامل دو دوره: اول: از مهر ۱۳۰۱ تا پایان ۱۳۰۲ دوم: از آغاز ۱۳۰۳ تا مهر ۱۳۱۷	دوره اول: از جلسه ۱ تا جلسه ۵۳ دوره دوم: از جلسه ۱ تا جلسه ۳۷۶	دوره اول: ۵۳ جلسه دوره دوم: ۳۷۶ جلسه	۴۲۹ جلسه
۲	شورای عالی فرهنگ	از مهر ۱۳۱۷ تا مرداد ۱۳۴۶	از جلسه ۳۷۷ تا جلسه ۱۱۴۴	۷۶۷ جلسه	۷۶۷ جلسه
۳	شورای عالی آموزش و پرورش	شامل دو دوره: اول: از آغاز ۱۳۴۷ تا بهمن ۱۳۵۴ دوم: از مهر ۱۳۵۸ تاکنون (مرداد ۱۳۹۸ که البته ادامه دارد)	دوره اول: از جلسه ۱ تا جلسه ۱۵۷ دوره دوم: از جلسه ۱۶۱ تا جلسه ۱۰۰۰ (شهریور ۱۴۰۰)	دوره اول: ۱۵۷ جلسه دوره دوم: ۸۳۹ جلسه	۹۹۶ جلسه

جدول ۲. اسامی اعضای شورای عالی معارف ۱۳۱۷-۱۳۰۱

ردیف	نام و نام خانوادگی (به همراه معرفی مختصر اعضای شورا)	جلسه شورا	تاریخ عضویت	تمدید یا تکرار عضویت
۱	میرزا حسن خان (۱۲۴۶-۱۳۲۳ش) رئیس مجلس شورا ملی سفیر کبیر ایران وزیر مالیه، عدلیه، معارف، خارجه. اسفندیاری (محتشم السلطنه)	۱	۱۳۰۱/۷/۷	● به‌عنوان وزیر معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، رئیس شورا
۲	سید مهدی لاهیجی (؟ - ۱۳۳۰ش) (مجتهد لاهیجی)	۱	۱۳۰۱/۷/۷	● انتخاب به‌عنوان مجتهد جامع‌الشرایط شورا در جلسه ۴۰- ۱۳۰۲/۸/۱۳، انتخاب مجدد در دوره دوم شورا - ۱۳۰۳/۲/۲۳ - ● مجدداً در جلسه فوق‌العاده - ۱۳۰۴/۱/۲۲ ● واگذاری حق رأی خود به مدیرکل وقت وزارت معارف در جلسه ۲۸۸ ۱۳۱۳/۸/۱ (بر اساس تبصره ماده ۸ نظام‌نامه در جلسه ۱۳۲۸۳/۱۳/۶/۱۳) ● انتخاب مجدد در جلسه ۵۱۸ ۱۳۲۴/۲/۸ (به‌عنوان عضو مجتهد) ● فوت لاهیجی و تجلیل وزیر فرهنگ - دکتر سنجابی - از شخصیت و سی سال عضویت ایشان در شورا در جلسه ۱۳۳۰/۶/۳۱ ۷۸۴
۳	شیخ محمدامین، فرزند یحیی خوئی (از علمای مشروطه‌خواه نجف، امام جمعه، از فقهای طراز اول مجلس) صدرالاسلام	۱	۱۳۰۱/۷/۷	● عضو دانشمند، استعفا در جلسه ۱۳۰۲/۷/۳۸۲۹ «به دلیل مشاغل و گرفتاری‌های شخصی»
۴	میرزا محمدعلی خان (۱۲۵۶-۱۳۲۱ش) نخست‌وزیر وزیر دارایی، دادگستری رئیس مجلس شورای ملی، فیلسوف و سیاستمدار، پایه‌گذار و رئیس فرهنگستان ایران فروغی (ذکاءالملک)	۱	۱۳۰۱/۷/۷	● مجدد از دوره دوم شورا - ۱۳۰۳/۲/۲۳ ● مجدد از جلسه فوق‌العاده - ۱۳۰۴/۱/۲۲ ● اعلام استعفا به علت انتصاب به نخست‌وزیری در جلسه ۱۳۰۴/۷/۲۷ ۳۴ ● تصویب مجدد عضویت در جلسه ۱۳۰۴/۱۱/۴۳۲۶ ● مجدد در جلسه ۲۴۸ ۱۳۱۲/۸/۳. در پی استعفا هدایت، ایشان به‌عنوان عضو دانشمند جایگزین شد. مجدداً از جلسه ۲۵۴- ۱۳۱۲/۹/۲۹ به‌عنوان رئیس الوزرا
۵	سید محمد (۱۲۶۰-۱۳۳۰ش) رئیس مجلس شورای ملی، وزیر کشور، فرهنگ، خواربار، مشاور، رئیس دانشگاه تهران، سناتور انتصابی، نماینده مجلس شورای ملی تدین	۱	۱۳۰۱/۷/۷	● نایب‌رئیس از جلسه ۷ مورخ ۱۳۰۱/۹/۱۲ ● استعفا در جلسه ۴۰- ۱۳۰۲/۸/۱۳، در پی اختلاف‌نظر با فروغی ● وزیر معارف از جلسه ۶۶- ۱۳۰۵/۱۱/۵ ● مجدد از جلسه ۲۵۸- ۱۳۱۲/۱۱/۴ ● مجدد از جلسه ۴۳۳- ۱۳۲۰/۹/۸ به‌عنوان وزیر فرهنگ

جدول ۲. (ادامه)

ردیف	نام و نام خانوادگی (به همراه معرفی مختصر اعضای شورا)	جلسه شورا	تاریخ عضویت	تمدید یا تکرار عضویت
۶	دکتر سردار امیرخان (۱۲۵۵-۱۳۴۰ش) وزیر بهداشتی ایران، فرهنگ، فواید عامه، نماینده مجالس سنا و شورای ملی، بانی جمعیت خیریه شیر و خورشید، پزشک و استاد پزشکی دانشگاه امیراعلم	۱	۱۳۰۱/۷/۷	● مجدد در دوره دوم شورا - ۱۳۰۳/۲/۲۳ ● مجدد در جلسه فوق العاده - ۱۳۰۴/۱/۲۲.
۷	میرزاعلی اکبرخان (۱۲۵۷-۱۳۳۴ش) لغت‌شناس سیاستمدار شاعر، بانی و مؤلف لغت‌نامه دهخدا دهخدا	۱	۱۳۰۱/۷/۷	● به‌عنوان ریاست مدارس عالییه (ماده ۱۴ نظامنامه) ● اخطار سه‌جلسه غیبت در جلسه ۳۱-۱۳۰۲/۴/۱۶ ● مستعفی و انتخاب مجدد در جلسه ۴۰-۱۳۰۲/۸/۱۳ ● خروج از عضویت در جلسه ۲۱-۱۳۰۴/۱/۳۱ به‌علت غیبت متوالی. ● مجدد به‌عنوان رئیس مدرسه عالی حقوق در جلسه ۱۶۳-۱۳۰۹/۲/۲۲ ● واگذاری حق رأی خود به مدیرکل وقت وزارت معارف در جلسه ۲۸۸-۱۳۱۳/۸/۱ (بر اساس تبصره ماده ۸ نظامنامه در جلسه ۲۸۳-۱۳۱۳/۶/۱۳)
۸	میرزا غلامحسین خان (۱۲۶۱-۱۳۲۵ش) وزیر فرهنگ، استاد ریاضی و نجوم در دانشگاه، سیاستمدار رهنما	۱	۱۳۰۱/۷/۷	● مجدد در دوره دوم شورا - ۱۳۰۳/۲/۲۳ ● مجدد در جلسه فوق العاده - ۱۳۰۴/۱/۲۲ به‌عنوان معلم متوسطه ● مجدد در جلسه ۱۲۴-۱۳۰۸/۱/۲۷ به‌عنوان عضو دانشمند ● مجدد در جلسه ۲۴۰-۱۳۱۲/۴/۲۹ به‌عنوان عضو دانشمند جایگزین بهار ● مجدد به‌عنوان وزیر فرهنگ در جلسه ۵۱۹-۱۳۲۴/۲/۲۹ در کابینه‌های حکیمی، محسن صدر و بالاخره کابینه دوم حکیمی. مجدد در جلسه ۵۲۷-۱۳۲۴/۷/۷ به‌عنوان ریاست مدرسه عالی ● نام‌گذاری دبیرستان ۱۵ بهمن به‌نام غلامحسین رهنما به مناسبت درگذشت ایشان در جلسه ۵۵۳- ۱۳۲۵/۲/۲۱
۹	دکتر محمدخان (؟) مدیر مدرسه شرف مظفری مؤتمن (مسیح‌الدوله)	۱	۱۳۰۱/۷/۷	● مجدد در دوره دوم شورا - ۱۳۰۳/۲/۲۳ ● مجدد در جلسه فوق العاده - ۱۳۰۴/۱/۲۲ ● به‌عنوان عضو رسمی، جایگزین ابوالحسن فروغی به‌عنوان عضو دانشمند در جلسه ۲۴۰-۱۳۱۲/۴/۲۹

جدول ۲. (ادامه)

ردیف	نام و نام خانوادگی (به همراه معرفی مختصر اعضای شورا)	جلسه شورا	تاریخ عضویت	تمدید یا تکرار عضویت
۱۰	میرزا علی محمدخان (۱۳۰۷-۱۳۲۵ ش) معاون وزارت انطباعات در دوره اعتمادالسلطنه، از هنرمندان و ادیبان و مترجمان. شیبانی (مجیرالدوله)	۱	۱۳۰۱/۷/۷	● مجدد در دوره دوم شورا - ۱۳۰۳/۲/۲۳ ● مجدد در جلسه فوق العاده ۱۳۰۴/۱/۲۲ عضو افتخاری (به مدت ۸ سال)
۱۱	رضا قلی خان (۱۳۲۴-۱۳۵۰ ش) رئیس دارالفنون، رئیس دیوان عالی کشور، وزیر پست و تلگراف، معارف هدایت (نیرالملک)	۱۳	۱۳۰۱/۱۰/۲۴	● اخطار سه جلسه غیبت در جلسه ۳۲ - ۱۳۰۲/۵/۹ ● نایب رئیس در جلسه ۴۶ - ۱۳۰۲/۱۰/۹ ● نایب رئیس در جلسه ۱ - ۱۳۰۳/۲/۲۳ ● نایب رئیس در جلسه ۲۲ - ۱۳۰۴/۲/۹
۱۲	محمدحسن خان (۱۳۴۵-۱۳۶۳ ش) پزشک و سیاستمدار وزیر بهداری، معارف، مشاور، نماینده مجلس، سفیر لقمان ادهم (حکیم الدوله)	۲۹	۱۳۰۲/۴/۳	● وزیر معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، رئیس شورای عالی معارف
۱۳	سلیمان میرزا (۱۳۲۲-۱۳۵۵ ش) نماینده مجلس، پایه گذار و رهبر حزب سوسیالیست ایران، نخستین رئیس حزب توده ایران، محسن (اسکندری)	۳۹	۱۳۰۲/۷/۶	● وزیر معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، رئیس شورای عالی معارف
۱۴	میرزا حسین خان (ادیب السلطنه) (۱۳۳۲-۱۳۵۵ ش) رئیس فرهنگستان ایران، وزیر کشور، عدلیه، تجارت و فواید عامه، مشاور، معاون نخست وزیر، سناتور، نماینده مجلس سمیعی	۴۰	۱۳۰۲/۸/۱۳	● به عنوان عضو دانشمند (جایگزین شیخ محمدامین صدرالاسلام) ● مجدد در دوره دوم شورا - ۱۳۰۳/۲/۲۳ ● مجدد (عضو رسمی) در جلسه فوق العاده ۱۳۰۴/۱/۲۲ ● نایب رئیس شورا در جلسه ۶۵ - ۱۳۰۶/۱۰/۲۱ ● وزیر داخله و نایب رئیس شورا از جلسه ۱۰۵ - ۱۳۰۱/۱/۲۹ ● معاون کل وزارت معارف از جلسه ۱۱۰ - ۱۳۰۷/۳/۲۲ ● مجدد وزیر داخله به عنوان نایب رئیس شورا در جلسه ۱۳۷ - ۱۳۰۸/۲/۱۷ ● مجدد از جلسه ۲۶۶ - ۱۳۱۳/۱/۲۹

جدول ۲. (ادامه)

ردیف	نام و نام خانوادگی (به همراه معرفی مختصر اعضای شورا)	جلسه شورا	تاریخ عضویت	تمدید یا تکرار عضویت
۱۵	ولی‌الله خان (۱۲۵۷-۱۳۲۴ش) طیبیب و فیلسوف، نماینده مجلس، رئیس دانشکده ادبیات و دانشکده پزشکی دانشگاه تهران، ریاست مدرسه عالی سیاسی و مدرسه طب، نصر	۴۷	۱۳۰۲/۱۰/۱۶	● مجدد در دوره دوم شورا - ۱۳۰۳/۲/۲۳ ● مجدد در جلسه فوق العاده - ۱۳۰۴/۱/۲۲ ● مجدد (به‌عنوان عضو رسمی) از جلسه ۱۳۰۵/۱۲/۱-۶۹ ● امضای برخی مصوبات به‌عنوان رئیس کل معارف، جلسه ۱۳۰۶/۶/۱۵-۸۷ ● مجدد در جلسه ۱۳۰۹/۲/۲-۱۶۳ ● مجدد در جلسه ۱۳۱۷/۵/۱۱-۳۷۰ به‌عنوان مدیر کل وزارت معارف
۱۶	میرزا صادق خان (۱۲۴۲-۱۳۳۱ش) رئیس مجلس شورای ملی وزیر داخله، پست و تلگراف، معارف، مشاور، ریاست مجلس مؤسسان، سفیر، سناتور مستشارالدوله	۱	۱۳۰۳/۲/۲۳	● وزیر معارف و رئیس شورا در دوره دوم شورای عالی معارف
۱۷	میرزا زین‌العابدین (۱۲۶۸-۱۳۶۸ش) مدیر روزنامه‌های رهنما و ایران، نماینده مجلس شورای ملی، معاونت وزارت راه، سفیر رهنما	۱۴	۱۳۰۳/۹/۴	● عضو رسمی ● مجدد در جلسه فوق العاده - ۱۳۰۴/۱/۲۲
۱۸	دکتر میرزا اسماعیل خان (۱۲۷۲-۱۳۲۸ش) وزیر فرهنگ، بهداری، از بانیان آموزش عالی، سرپرست محصلان ایرانی در اروپا و آمریکا، معاونت دارالمعلمین، رئیس اداره تعلیمات عالییه، استاندار کرمان، پیشنهاددهنده تعطیلی مدارس خارجی در ایران ۱۳۱۹، مرآت	۱۴	۱۳۰۳/۹/۴	● عضو افتخاری ● مجدد در جلسه فوق العاده - ۱۳۰۴/۱/۲۲ ● مجدد در جلسه ۱۳۱۴/۹/۴-۳۲۰ به‌عنوان رئیس تعلیمات عالییه ● مجدد در جلسه ۱۳۱۷/۵/۱۱-۳۷۱ به‌عنوان کفیل وزارت معارف سپس وزیر فرهنگ از ۱۳۱۸/۶/۲۷ الی شهریور ۱۳۲۰
۱۹	سید محمدتقی (۱۲۵۶-۱۳۴۳ش) (ملقب به فخر داعی، فخرالمحققین، داعی‌الاسلام) مجتهد و از شاگردان آخوند خراسانی و عبدالله مازندرانی، گینی	۱۵	۱۳۰۳/۹/۱۵	● عضو افتخاری ● مجدد در جلسه فوق العاده ۱۳۰۴/۱/۲۲ ● عضو افتخاری

جدول ۲. (ادامه)

ردیف	نام و نام خانوادگی (به همراه معرفی مختصر اعضای شورا)	جلسه شورا	تاریخ عضویت	تمديد يا تكرار عضویت
۲۰	شاهزاده حسینقلی میرزا (۱۳۱۵-۱۳۸۵ ش) نواده محمدمشاه قاجار والی آذربایجان مترجم چندین کتاب از جمله «بازگشت ده هزار یونانی گزننون» سالور (عمادالسلطنه)	-	۱۳۰۳/۱۲/۱۹	● عضو افتخاری ● مجدد در جلسه فوق العاده - ۱۳۰۴/۱/۲۲ ● مجدد در جلسه ۱۲۴ - ۱۳۰۸/۱/۲۷
۲۱	سید مهدی (۱۳۴۲-۱۳۶۷ ش) وزیر داخله، عدلیه، معارف، نماینده مجلسین شورا و سنا، استاندار کرمان و فارس مشیر فاطمی (عماد السلطنه)	جلسه فوق العاده	۱۳۰۴/۱/۲۲	● به عنوان وزیر معارف و رئیس شورا (در کابینه سردار سپه به مدت پنج ماه)
۲۲	میرزا نظام الدین خان (۱۳۱۵-۱۳۶۲ ش) وزیر پست و تلگراف، نماینده مجلس استاندار کرمان، اصفهان و کردستان حکمت (مشار الدوله)	جلسه فوق العاده	۱۳۰۴/۱/۲۲	● مدیرکل و معاون وزارت معارف (کفیل وزارت و رئیس شورا)، به مدت ۱۱ ماه در کابینه سوم سردار سپه از ۱۳۰۳/۶/۸ الی ۱۳۰۴/۵/۱۵
۲۳	دکتر محمدحسین خان (۱۳۲۹-۱۳۵۸ ش) طبيب مخصوص محمدعلی شاه، احمدشاه و رضاخان مؤسس مدرسه لقمانيه تبریز، رئیس طب مدرسه دارالفنون، لقمان ادهم (لقمان الدوله، معین الاطبا)	جلسه فوق العاده	۱۳۰۴/۱/۲۲	● عضو رسمی (تأسیس مدرسه طب با مجزا کردن طب مدرسه دارالفنون در ۱۲۹۷) ● به عنوان ریاست مدارس عالییه (ماده ۱۴ نظام نامه) عضو رسمی، جایگزین دهخدا (جلسه ۲۱-۱۳۰۴/۱/۳۱)
۲۴	دکتر حسینقلی خان (۱۳۳۶-۱۳۵۴ ش) نماینده مجلس، رئیس پزشکی قانونی، مؤلف چندین جلد کتب پزشکی قزل ایاق	۳۶	۱۳۰۴/۹/۲۶	● عضو افتخاری
۲۵	میرزا یوسف خان (۱۳۶۵-۱۳۶۷ ش) وزیر پست و تلگراف، کفیل و معاون وزارت معارف، نماینده مجلس مشار اعظم (یوسف مشار)	۳۷	۱۳۰۴/۹/۳۰	● ابتدا کفالت و سپس وزیر معارف و رئیس شورا ● مجدد در جلسه ۹۳ - ۱۳۰۶/۷/۱۹ (در دوره وزارت معارفی تدین، به معاونت وی منتصوب شد.)

جدول ۲. (ادامه)

ردیف	نام و نام خانوادگی (به همراه معرفی مختصر اعضای شورا)	جلسه شورا	تاریخ عضویت	تمدید یا تکرار عضویت
۲۶	میرزا احمدخان (۱۳۰۹-۱۳۴۹ ش) از پیشگامان نظام آموزشی جدید ایران از جمله مؤسس دارالمعلمین در ۱۲۹۷ معاون و سرپرست وزارت خارجه، رئیس دیوان عالی کشور، نماینده مجلس بدر (نصیرالدوله)	۴۸		● به‌عنوان وزیر معارف و رئیس شورا
۲۷	نقیب زاده	۵۳	۱۳۰۵/۶/۲۳	● عضو افتخاری
۲۸	وحید سعد	۵۳	۱۳۰۵/۶/۲۳	● عضو افتخاری
۲۹	دکتر محمد (۱۳۴۵-۱۳۵۸ ش) نخست‌وزیر، وزیر جنگ، دفاع ملی، امور خارجه، مالیه، نماینده مجلس، والی فارس و آذربایجان، مسئول جبهه ملی، نخست‌وزیر دوره ملی شدن نفت مصدق	۶۳	۱۳۰۵/۹/۳۰	● عضو رسمی، پیشنهاد نیابت رئیس شورا در جلسه ۶۵-۱۳۰۵/۱۰/۲۱ (امتناع از قبول آن)
۳۰	میرزا حسن (۱۳۱۴-۱۳۵۰ ش) نخست‌وزیر، وزیر خارجه، علوم، معارف، عدلیه، نماینده مجلس سیاستمدار، حقوقدان، تاریخ‌نگار، مؤسس مدرسه سیاسی پیرنیا (مشیرالدوله)	۶۵	۱۳۰۵/۱۰/۲۱	● عضو افتخاری (تقدیر وزیر معارف از قبول عضویت مشیرالدوله) - به علت سوابق وزارت معارف و عضویت کمیسیون معارف مجلس شورا.
۳۱	محمدتقی (۱۳۳۰-۱۳۶۵ ش) سیاستمدار، روزنامه‌نگار، شاعر، نویسنده، تاریخ‌نگار، نماینده مجلس، وزیر فرهنگ، از مؤسسان جمعیت هواداران صلح، مدرس دارالمعلمین، ناشر روزنامه نوبهار بهار (ملک‌الشعرا)	۶۵	۱۳۰۵/۱۰/۲۱	● عضو دانشمند، عضویت رسمی، (در جلسه ۲۴۰-۱۳۱۲/۴/۲۹-۲۴۰ غلامحسین رهنما به‌عنوان عضو دانشمند جایگزین بهار شد.) ● مجدد در جلسه ۴۵۰-۱۳۲۱/۱۰/۱۳ ● مجدد در جلسه ۵۴۳-۱۳۲۴/۱۱/۲۷ به‌عنوان وزیر فرهنگ در کابینه قوام به تاریخ ۱۳۲۴/۱۱/۲۵
۳۲	میرزا احمدخان مدیرکل وزارت معارف در ۱۳۰۰ از طرف سردار اعلم وزیر معارف، سرپرست محصلین ایرانی در ۱۳۰۸ سعیدی (سعید العلماء)	۷۰	۱۳۰۵/۱۲/۸	● رئیس کل اوقاف، عضو رسمی ● مجدد در جلسه ۱۸۵-۱۳۱۰/۵/۲۱

جدول ۲. (ادامه)

ردیف	نام و نام خانوادگی (به همراه معرفی مختصر اعضای شورا)	جلسه شورا	تاریخ عضویت	تمدید یا تکرار عضویت
۳۳	میرزا یحیی خان (۱۲۷۰-۱۳۱۶ش) اجرای قانون اعزام سالیانہ ۱۰۰ محصل به خارج در دوره ۶ ساله وزارت قراگوزلو (اعتمادالدوله)	۱۰۱	۱۳۰۶/۱۱/۴	● وزیر معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، رئیس شورا به مدت ۶ سال و ۶ ماه. (وی در سال ۱۳۱۰ غلامحسین رهنما را به معاونت خود منصوب کرد.)
۳۴	میرزا محمدخان معلم ریاضیات عالی در دارالفنون، مؤلف کتاب درسی اصول و علم جبر و مقابله مقدماتی. وحید تنکابنی	۱۲۴	۱۳۰۸/۱/۲۷	● به عنوان عضو معلم متوسطه
۳۵	میرزا ابراهیم خان شمس	۱۲۴	۱۳۰۸/۱/۲۷	● به عنوان عضو مدیر مدرسه متوسطه (مدرسه ثروت - سیروس؟) انتخاب شدند. دعوت به جلسه در جلسه ۱۷۶-۱۳۰۹/۱۰/۲۳
۳۶	سید مهدی فرخ (مبین السلطنه - معتمد السلطنه) (۱۲۶۵-۱۳۵۲ش) نماینده مجلس، وزیر کشور، خواربار، صناعت، سفیر، سناتور، استاندار، ریاست کل شهربانی	۱۴۸	۱۳۰۸/۷/۲	● معاون کل وزارت معارف و رئیس شورا (معاونت قراگوزلو)
۳۷	مهدی قلی خان (۱۲۴۳-۱۳۳۴ش) نخست وزیر، وزیر عدلیه، علوم، نماینده مجلس، حاکم آذربایجان هدایت (مخبر السلطنه)	۱۵۶	۱۳۰۸/۱۰/۲۴	● رئیس الوزرا و عضو دانشمند شورا، استعفا از شورا و جایگزینی محمدعلی فروغی ۲۴۸-۱۳۱۲/۸/۳
۳۸	میرزا اسماعیل خان (۱۲۵۸-۱۳۱۲ش) ریاست مجلس شورای ملی، سفیر، وزیر مالیه، تجارت، پست و تلگراف و تلفن. ممتاز (ممتاز الدوله)	۱۸۳	۱۳۱۰/۴/۲۹	● عضو دانشمند نیابت ریاست شورا در جلسه ۱۸۵-۱۳۱۰/۵/۲۱ ● تعطیلی جلسه ۱۳۱۲/۹/۲۲ به پاس احترام به فوت ایشان. دارای سابقه وزارت معارف در کابینه اول قوام
۳۹	میرزا ابوالحسن خان (۱۲۷۰-۱۳۳۸ش) ادیب، فیلسوف، سیاستمدار، اولین رئیس دارالمعلمین فروغی	۱۸۴	۱۳۱۰/۵/۱۹	● عضو دانشمند، جایگزینی محمدخان مؤتمن به جای ایشان به عنوان عضو دانشمند در جلسه ۲۴۰-۱۳۱۲/۴/۲۹

جدول ۲. (ادامه)

ردیف	نام و نام خانوادگی (به همراه معرفی مختصر اعضای شورا)	جلسه شورا	تاریخ عضویت	تمدید یا تکرار عضویت
۴۰	دکتر احمدخان پزشک، رئیس دارالتالیف [اداره] دارالترجمه وزارت معارف، مدیرکل وزارت معارف (در کابینه سید ضیاء) رئیس دفتر مجلس شورای عالی معارف در ۱۲۹۷، رئیس معارف آذربایجان محسنی (عمادالملک)	۲۳۶	۱۳۱۲/۴/۳	● کفیل و سرپرست وزارت معارف (به مدت چهار ماه).
۴۱	میرزا حسین خان (۱۲۶۰-۱۲۴۳ش) نخست‌وزیر، وزیر خارجه، تجارت، دربار، سفیر، نماینده مجلس علاء	۲۵۴	۱۳۱۲/۸/۲۹	● جایگزین ممتاز الدوله، عضویت رسمی ● مجدد در جلسه ۴۲۹-۴۲۹/۷/۱۳۲۰
۴۲	دکتر علی اکبر (۱۲۷۴-۱۳۶۹ش) روانشناس، مؤلف، سیاستمدار، مؤسس و رئیس دانشگاه تهران، وزیر امور خارجه، فرهنگ، مشاور، مؤسس انجمن ایران جوان در ۱۳۰۶ سیاسی	۲۵۸	۱۳۱۲/۱۱/۴	● معلم دارالمعلمین عالی، به‌عنوان عضو معلم شورا ● مجدد در جلسه ۴۴۶-۱۳۲۱/۶/۱۱ به‌عنوان وزیر فرهنگ ● مجدد در جلسه ۵۴۳-۱۳۲۴/۱۱/۲۷ به‌عنوان عضو رسمی ● مجدد در جلسه ۶۳۰-۱۳۲۶/۱۱/۳ به‌عنوان وزیر فرهنگ ● مجدد در جلسه ۸۲۲-۱۳۳۱/۱۲/۱۹ به‌عنوان رئیس دانشگاه تهران
۴۳	دکتر علی اصغر (۱۲۷۲-۱۳۵۹ش) اولین رئیس دانشگاه تهران، وزیر معارف، امور خارجه، کشور، دادگستری، پیشینه و هنر، بهداری، مشاور حکمت	۲۶۰	۱۳۱۲/۱۱/۱۸	● کفیل وزارت معارف از ۱۳۱۲/۶/۲۶ الی ۱۳۱۳/۱۲/۴ سپس وزیر معارف تا ۱۳۱۷/۵/۱ ● از جلسه ۲۵۲-۱۳۱۲/۹/۱ جلسات به امضای ایشان است.
۴۴	میرزا هادی خان شاگرد شیخ محمد اسماعیل صالحی فیروزآبادی (ناظر افتخاری فرهنگ)، متخلص به هادی حائری	۲۷۲	۱۳۱۳/۳/۱۶	● مدیرکل و رئیس تفتیش سیار وزارت معارف، عضوافتخاری
۴۵	دکتر محمودخان (۱۲۸۱-۱۳۷۱ش) فیزیکدان، سناتور، وزیر فرهنگ، پایه‌گذار برخی مراکز آموزشی و علمی کشور حسابی	۲۸۰	۱۳۱۳/۵/۱۰	● استاد دانش‌سرای عالی، عضو افتخاری ● مجدد عضویت رسمی جایگزین دکتر فریدون کشاورز در جلسه ۶۸۳ - ۱۳۲۸/۲/۱۰ ● مجدد به‌عنوان وزیر فرهنگ در جلسه ۷۸۷ - ۱۳۳۰/۹/۱۵

جدول ۲. (ادامه)

ردیف	نام و نام خانوادگی (به همراه معرفی مختصر اعضای شورا)	جلسه شورا	تاریخ عضویت	تمدید یا تکرار عضویت
۴۶	بدیع الزمان (۱۲۷۶-۱۳۴۹ ش) ادیب، نویسنده، مترجم، مدرس دانشگاه در زمینه زبان و ادبیات و فارسی، رئیس دانشکده معقول و منقول فروزانفر	۲۸۰	۱۳۱۳/۵/۱۰	● استاد دانش سرای عالی، عضو افتخاری ● عضویت رسمی شورا جایگزین مرحوم غلامحسین رهنما در جلسه ۵۵۸-۱۳۲۵/۳/۲۵
۴۷	دکتر عبدالحمیدخان (۱۲۸۳-۱۳۲۹ ش) وزیر فرهنگ، نماینده مجلس، استاد حقوق، ریاست دانشکده حقوق و معاونت دانشگاه تهران، معاون پارلمانی نخست وزیر، مقتول توسط نصرت الله قمی در دوران وزارت در ۱۳۲۹/۱۲/۲۸ زنگنه	۲۸۰	۱۳۱۳/۵/۱۰	● معاون دانشکده حقوق، عضو افتخاری ● تبدیل به عضویت رسمی در جلسه ۵۲۷-۱۳۲۴/۷/۷، عضو دانشمند ● مجدد به عنوان وزیر فرهنگ در جلسه ۶۷۱-۱۳۲۷/۱۰/۲۵ ● مجدد به عنوان وزیر فرهنگ در جلسه ۷۱۷-۱۳۲۷/۱۱/۱ ● مجدد به عنوان وزیر فرهنگ در جلسه ۷۶۶-۱۳۲۹/۱۱/۲۲ ● اظهار تأسف وزیر فرهنگ - حبیب الله آموزگار- در جلسه ۷۷۱-۱۳۳۰/۱/۳ از ترور زنگنه در ۱۳۲۹/۱۲/۲۸ توسط یک دانشجو
۴۸	میرزا حسین خان (۱۲۵۳-۱۳۲۶ ش) رئیس مجلس شورای ملی، وزیر تجارت و کمرگات، فوائد عامه و تجارت، علوم و معارف، مشاور پیرنیا (مومتن الملک)	۳۰۵	۱۳۱۴/۲/۹	● چند دوره وزیر و نماینده مجلس در ادوار گذشته، عضویت رسمی ● غیبت های طولانی به خصوص در جلسات بعد از شهریور ۱۳۲۰ ● در جلسه ۴۶۸-۱۳۲۲/۷/۲۶ ابوالقاسم نراقی جایگزین وی شد
۴۹	دکتر سعیدخان (۱۲۶۷-۱۳۵۰ ش) پزشک، وزیر بهداری، سناتور، استاد دانشگاه، پایه گذار سازمان و تشکیلات وزارت بهداری، نائب رئیس جمعیت شیر و خورشید مالک (لقمان الملک)	۳۰۵	۱۳۱۴/۲/۹	● عضویت رسمی ● مجدد در جلسه ۴۸۲-۱۳۲۳/۱/۲۹ ● مجدد از جلسه ۸۶۱-۱۳۳۳/۹/۲۹ ● پیش تر مدیر کل صحتیه از اسفند ۱۳۰۶، سپس وزیر بهداری از ۱۳۲۳/۱/۱۷.
۵۰	غلامرضا (۱۲۷۵-۱۳۳۰ ش) نویسنده، مورخ، مترجم، استاد رشته تاریخ در دانشسرا و دانشگاه تهران رشید یاسمی	۳۰۵	۱۳۱۴/۲/۹	● استاد دانشگاه تهران، عضو افتخاری در پی غیبت های متوالی از جلسه ۵۸۹-۱۳۲۵/۱۰/۷ به بعد، شایگان وزیر فرهنگ، یدالله سحابی را به جای ایشان انتخاب کرد ۵۹۳-۱۳۲۵/۱۱/۵

جدول ۲. (ادامه)

ردیف	نام و نام خانوادگی (به همراه معرفی مختصر اعضای شورا)	جلسه شورا	تاریخ عضویت	تمدید یا تکرار عضویت
۵۱	دکتر عیسی (۱۲۷۳-۱۳۵۷ش) از کارگزاران فرهنگی دوره پهلوی، طراح اولیه تأسیس دانشگاه تهران، وزیر فرهنگ، ریاست دانشگاه تهران، سناتور، رئیس دارالمعلمین عالی، رئیس فرهنگستان ایران، مؤلف کتاب تاریخ فرهنگ ایران جهت تدریس در تربیت معلم صدیق اعلم	۳۲۲	۱۳۱۴/۱۰/۳۰	<ul style="list-style-type: none"> رئیس دانشسرای عالی به‌عنوان رئیس مدرسه عالی مجدد به‌عنوان وزیر فرهنگ در جلسه ۱۳۲۰/۷/۱۸-۴۲۷ (احیای شعب شورا) مجدد به‌عنوان وزیر فرهنگ، در جلسه ۱۳۲۲/۱۰/۶-۴۷۳ مجدد به‌عنوان وزیر فرهنگ، در جلسه ۱۳۲۳/۹/۱۸-۵۰۴ مجدد به‌عنوان وزیر فرهنگ، در جلسه ۱۳۲۶/۵/۲۴-۶۱۸ مجدد به‌عنوان عضو رسمی جایگزین ملک‌الشعرای بهار، در جلسه ۱۳۳۰/۱/۲۵-۷۷۲ به‌عنوان وزیر فرهنگ، در جلسه ۱۳۳۹/۸/۳-۹۹۸ مجدد از جلسه ۱۳۵۱/۲/۱۰-۸۶
۵۲	دکتر عبدالله (۱۲۸۵-۱۳۵۸ش) ریاضی‌دان، مدرس دانشگاه، سیاستمدار، نماینده مجلس، رئیس مجلس شورای ملی به مدت ۱۵ سال، رئیس دانشکده فنی ریاضی	۳۳۹	۱۳۱۵/۵/۱۳	<ul style="list-style-type: none"> معاون دانشکده فنی، عضو افتخاری، اعطای نشان درجه سوم علمی به‌عنوان معاون دانشکده فنی در جلسه ۱۳۱۶/۱۱/۵-۳۶۱
۵۳	دکتر جواد (۱۲۷۵-۱۳۶۰ش) نوه میرزا حسن آشتیانی (مجتهد و رهبر جنبش تنباکو)، مؤلف کتب درسی، سفیر، نماینده ایران در مجمع بهداشت عمومی بین‌المللی، رئیس دانشکده پزشکی، مدیرعامل سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی، نماینده مجلس، وزیر بهداشتی، نماینده حزب رستاخیز در مجلس سنا آشتیانی	۳۴۲	۱۳۱۵/۹/۲۴	<ul style="list-style-type: none"> معاون دانشکده طب، عضو افتخاری، مدتی ریاست تعلیمات عالی‌ه را داشت. مجدد در ج ۱۳۲۵/۱۰/۷-۵۸۹
۵۴	دکتر علی (۱۲۸۱-۱۳۶۰ش) حقوق‌دان، از رهبران جبهه ملی، از بنیان‌گذاران نهضت مقاومت ملی، وزیر فرهنگ، رهبر جبهه ملی قبل از انقلاب. شایگان	۳۴۲	۱۳۱۵/۹/۲۴	<ul style="list-style-type: none"> معاون دانشکده حقوق، عضو افتخاری مجدد به‌عنوان معاون وزیر فرهنگ در جلسه ۱۳۲۵/۳/۱۸-۵۵۷ مجدد به‌عنوان وزیر فرهنگ در جلسه ۱۳۲۵/۷/۲۷-۵۸۲ مجدد به‌عنوان حقوق‌دان عالی‌مقام در جلسه ۱۳۳۱/۱۲/۱۹-۸۲۲

جدول ۲. (ادامه)

ردیف	نام و نام خانوادگی (به همراه معرفی مختصر اعضای شورا)	جلسه شورا	تاریخ عضویت	تمدید یا تکرار عضویت
۵۵	دکتر عبدالله (۱۳۷۹-۱۳۸۲ ش) فیزیولوژیست، رئیس دانشگاه تهران، شیبانی	۳۴۲	۱۳۱۵/۹/۲۴	<ul style="list-style-type: none"> ● معاون دانشسرای عالی دانشکده علوم و ادبیات، عضو افتخاری ● مجدد از جلسه ۴۶۱-۱۳۲۲/۳/۱۷ ● مجدد از جلسه ۱۰۶۵-۱۳۴۲/۱۱/۲۷
۵۶	مهدی وکیلی	۳۵۶	۱۳۱۶/۷/۱۳	<ul style="list-style-type: none"> ● رئیس اداره تعلیمات عالی و روابط بین الملل، عضو افتخاری
۵۷	محمد وحید	۳۷۳	۱۳۱۷/۶/۸	<ul style="list-style-type: none"> ● تبدیل عضویت افتخاری به رسمی (تاریخ عضویت افتخاری یافت نشد)، مجدد در جلسه ۴۶۶-۱۳۲۲/۶/۱۵ ● به‌عنوان معاون وزارت فرهنگ ● مجدد به‌عنوان کفالت وزارت فرهنگ در جلسه ۴۶۷-۱۳۲۲/۷/۱۲، مجدد در جلسه ۴۸۱-۱۳۲۳/۱/۲۲ به‌عنوان معاون وزیر فرهنگ ● مجدد در جلسه ۵۳۳-۱۳۲۴/۸/۲۲ به‌عنوان معاون وزیر فرهنگ، مجدد در جلسه ۷۲۷-۱۳۲۸/۱۲/۱۴ به‌عنوان معاون وزیر فرهنگ

منابع

۱. آرشیو مرکز اسناد شورای عالی آموزش و پرورش، مصوب جلسه ۳۱، ۱۳۰۴/۶/۴، مصوب جلسه ۴۵، ۱۳۰۲/۱۰/۲. مصوب جلسه ۶۴، ۱۳۰۵/۱۰/۷، مصوب جلسه ۱۱۸، ۱۳۰۷/۵/۳۰.
۲. ابروانی، شهین (۱۳۹۳). «مقدمه‌ای بر تبیین ماهیت نظام آموزش و پرورش ایران از آغاز دوره مدرن‌سازی تا امروز». نشریه پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت. دانشگاه فردوسی مشهد. سال چهارم. شماره ۱. بهار و تابستان.
۳. باقریان موحد، رضا (۱۳۹۹). مجموعه آثار میرزا حسن رشیدیه. مؤسسه فرهنگی طه. قم.
۴. روح‌بخش، رحیم (۱۴۰۰). «فروغی به روایت اسناد شورای عالی معارف». نشریه قلمیاران، سال ۴، شماره ۲۷، ماهنامه فرهنگی و اجتماعی. ویژه نوزدهم و بیستم بهار (پرونده ویژه درباره محمدعلی فروغی).
۵. روح‌بخش، رحیم و باقریان موحد، سید رضا (۱۳۹۸). «بررسی الگوگیری میرزا حسن رشیدیه از عثمانی در تأسیس مدارس رشیدیه در ایران» مجموعه مقالات دومین همایش ملی مناسبات فکری ایران و عثمانی. به کوشش دکتر مهدی عبادی و محترم و کیلی سحر. پژوهشکده تاریخ اسلام. تهران.
۶. روح‌بخش، رحیم (۱۳۹۹). «بررسی عملکرد کمیسیون اجتهاد و افتاء شورای عالی فرهنگ در دوره پهلوی دوم». نشریه هادی‌نامه (ارجمه مقام علمی و فرهنگی استاد سید هادی خسروشاهی). به کوشش رسول جعفریان. قم.
۷. ساکما (مخفف سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران). آرشیو ملی ایران (موجود در سایت سازمان اسناد ملی ایران)، شماره بازیابی ۲۶۲۲۸، ۲۹۷.
۸. شورای عالی آموزش و پرورش، گزارش مشاوران ماورای بحر: طرح توسعه هفت‌ساله دولت ایران با تأکید بر بخش آموزش در سال ۱۳۲۸، تهران، ترجمه توسط مدیریت پژوهش‌های راهبردی شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۸.
۹. عالی، مرضیه (۱۳۹۸). تولد مدرسه مدرن اروپایی - آمریکایی در ایران. تأملات رشد: ضمیمه دو فصلنامه فرهنگ، سیاست، اقتصاد. مرکز رشد دانشگاه امام صادق. شماره ۳. بهار و تابستان ۱۳۹۸.
۱۰. عقلمند، پرویز (۱۳۸۵). مشاهیر علمی و فرهنگی آذربایجان، با همکاری مجتمع رفاهی و فرهنگی سازمان آموزش و پرورش استان آذربایجان غربی. انتشارات قصیده‌سرا. تهران.
۱۱. فرستخواه، مقصود (۱۳۹۷). «از دارالمعلمین تا دانشگاه تهران: تاریخ اجتماعی و فرهنگی مدارس جدید و دانشگاه در ایران». خلاصه مقالات همایش از مدارس نوین تا دانشگاه در ایران. پژوهشکده مطالعات اجتماعی و فرهنگی. تهران.
۱۲. _____ (۱۳۹۸). «علوم اجتماعی در ایران: از دارالمعلمین تا دانشگاه خوارزمی» پنجمین همایش روز ملی علوم اجتماعی ایران. انجمن جامعه‌شناسی ایران. دانشگاه خوارزمی، دانشکده ادبیات. تهران.
۱۳. کوهستانی نژاد، مسعود (۱۳۹۷). «تحولات معارف و آموزش و پرورش ایران در سال‌های جنگ جهانی اول» فصلنامه گنجینه دارالفنون. سال اول. شماره ۳ و ۴. پاییز و زمستان.
۱۴. ماجوزی، رضا (۱۳۹۷). «نظام آموزشی ایران به سوی فرانسه یا انگلستان». خلاصه مقالات همایش از مدارس نوین تا دانشگاه. پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی. تهران.
۱۵. محمدی، محمود (۱۳۸۹). دارالمعلمین ۱۲۹۷: شیوه پذیرش دانشجو، برنامه درسی و ساختار اداری». مقالات برگزیده اولین همایش ملی بزرگداشت یکصدمین سال تأسیس تربیت معلم در ایران: دیروز، امروز، فردا. دانشگاه فرهنگیان با همکاری پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش. تهران (انتشار و تکثیر در قالب لوح فشرده).
۱۶. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، لوح قانون: مجموعه مصوبات و قوانین موضوعه قوه مقننه و سایر نهادهای قانون‌گذاری (متن دیجیتال و موجود در سایت مرکز پژوهش‌های مجلس). مصوبات مجلس شورای ملی، دوره دوم.
۱۷. مناشری، دیوید (۱۳۹۷)، نظام آموزشی و ساختن ایران مدرن، ترجمه محمدحسین بادامچی و عرفان مصلح، تهران: انتشارات حکمت سینا.
۱۸. مهری، فرشید (۱۳۹۸). «نقش و عملکرد انجمن معارف در دوره مظفرالدین‌شاه». مجموعه مقالات چهارمین همایش آموزش تاریخ در مدارس (ج اول). انتشارات نگارستان اندیشه. تهران.
۱۹. نوید، مهدی و روح‌بخش، رحیم (۱۳۹۹). تربیت معلم به روایت اسناد: مصوبه‌های شورای عالی معارف / فرهنگ / آموزش و پرورش. انتشارات دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی. تهران.